

Список використаних джерел:

1. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности : [учеб. пособ.] / С. П. Безносков. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
2. Дружилов С. А. Профессиональные деформации как индикаторы дезадаптации и душевного неблагополучия человека / С. А. Дружилов // Сибирский педагогический журнал. – 2010. № 6. – С. 171–178.
3. Ермолаева Л.Е. Проблема личностного выбора в ситуациях профессионального кризиса : [электрон. ресурс] : По материалам Интернет-сайта Института психологии Российской академии наук. – г. Москва. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/articles/therapy/profdef>.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий : [учеб. пособ. для вузов. изд. 3-е, перераб., доп.] / Э.Ф. Зеер. – М.: Академический проект, 2005. – 336 с.
5. Коваленко А. В. Профессиональная деформация личности : [учеб. пособ.] / А. В. Коваленко, Л. А. Шиканов. – Томск: Изд-во ТПУ, 2009. – 92 с.
6. Кузьмина Ю.М. Профессиональная деформация как негативное явление: [электрон. ресурс]: По материалам сайта. – Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont>.
7. Поваренков Ю. П. Психология становления профессионала : [учеб. пособ.] / Ю. П. Поваренков. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2000. – 98 с.
8. Руденский Е.В. Основы психотехнологии общения менеджера : [учеб. пособ.] / Е. В. Руденский . – М.: ИНФРА-М, 1998. – 180 с.
9. Сergyin С. М. Сучасні технології роботи з персоналом : [наук. розроб.] / Сergyin С. М., Шпекторенко І. В., Липовська Н. А. та ін. – К. : НАДУ, 2010. – 48 с.
10. Сыманюк Э.Э. Психология профессиональных деструкций : [учеб. пособ.] / Э. Э. Сыманюк, Э. Ф. Зеер. – М.: Академический проект; Деловая книга, 2005. – 240 с.

Рецензент – д.держ.упр., професор Лозинська Т.М.

УДК 332.21:63.001.73

РОЗВИТОК ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В СУЧАСНИХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ

Шамота Ю.Ю., ст. викладач

Полтавська державна аграрна академія

Розглянуто основні проблеми розвитку відносин власності на землю, їх висвітлення у світовій економічній літературі. Здійснено аналіз досліджень, присвячених названій темі. Акцентовано увагу на тому, що трансформація економічних і земельних відносин первісно-общинного ладу здійснювалась у ході еволюції - від відсутності конкретного власника землі - до появи приватної власності на засоби виробництва та продукцію, отриману від їх використання. Визначено, що характерною рисою земельних відносин за часів рабовласництва є абсолютна власність рабовласника на засоби виробництва, землю і результати праці на ній. Економічна сутність земельних відносин періоду феодалізму полягала в пануванні та зміцненні правового статусу поміщика, як головного землевласника. Реформа 1861 р. щодо відміни кріпацтва мала прогресивний характер для еволюції земельних відносин, проте вона зберегла поміщицьке землеволодіння, не забезпечила селян землею.

The major problems of development land tenure relationships and their coverage in the world economic literature have been examined. The researches devoted to this theme have been analyzed. Focused on the fact that the transformation of economic and land relations of primitive society was carried out in the course of evolution - from the lack of a specific ground landlord - the appearance of private ownership of the means of production and the products obtained from their use. It has been determined that the characteristic feature of land relations in the days of slavery is the slaveholder's absolute ownership of the means of production and of land and labor results on it. The economic essence of land relations in the feudal period was domination and strengthening the legal status of the landlord, as a primary landowner. The reform of 1861 of the abolition of serfdom,

had a progressive character for the evolution of land relations, however, it retained landlordism and did not provide land to the peasants.

Постановка проблеми. Україна, протягом останніх двох десятиліть, переживає достатньо складні, а, іноді, і болючі зміни у сфері земельних відносин зокрема, перетворення колгоспів у КСП, а потім у підприємства інших організаційно-правових норм, розпаювання землі, її приватизація, створення ринку оренди землі тощо.

Правовою основою землекористування і регулювання земельних відносин стала переважна власність на землю, різні способи залучення якої до господарської діяльності обумовили виникнення різних за змістом земельних відносин. Осмислення еволюції їх трансформацій має ґрунтуватися на ґрунтовних дослідженнях, які набувають все більшої актуальності

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень, присвячених названій темі, необхідно виділити низку наукових праць М. Федорова, який стверджує, що земельні відносини в історичному аспекті слід пов'язувати зі зміною і розвитком суспільно-економічних формацій [1]; І. Іванюка, що пропонує класифікацію земельних відносин [2], яка згодом була використана в роботах ряду науковців, зокрема: Г. Черевка, Г. Дудича, В. Заремби [3], І. Колесник [4] та ін.

Проте глибокий ретроспективний аналіз розвитку форм землеволодіння та відносин власності на землю завжди є своєчасним, оскільки суспільні відносини перебувають у постійному русі.

Постановка завдання: Завданням дослідження є періодизація розвитку відносин власності на землю від до ринкового часу до початку становлення капіталізму з виділенням найхарактерніших рис з метою осмислення сучасних аграрних перетворень в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Погоджуючись з М. Федоровим, що земельні відносини в історичному аспекті обумовлюються зміною і розвитком суспільно-економічних формацій [1], слід зазначити, що окремі їх типи не відмирають зовсім, а можуть бути присутні у межах більш розвинутих формацій. Процес переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої мав прогресивний характер, сприяв розвитку продуктивних сил, удосконаленню виробничих відносин і, безумовно, впливав на розвиток земельних відносин.

Проте, не можемо погодитися із думкою І. Іванюка, який розвиваючи концепцію М. Федорова, пропонує наступну класифікацію земельних відносин: первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, соціалістичні та постсоціалістичні земельні відносини [2, с. 81]. Цю класифікацію використовує в своїх роботах ряд науковців, зокрема: Г. Черевко, Г. Дудич, В. Заремба, І. Колесник [3, с. 130; 12, с. 3].

Вважаємо, що помилково використовувати назву суспільно-економічної формації для назви земельних відносин цього періоду. По-перше, ключовим елементом у земельних відносинах є відносини власності, а не історичний період їх функціонування. І в період рабовласництва, і за часів феодалізму, і в епоху капіталізму однією з форм власності була приватна. І немає ніякого значення як називався власник – патріцій (за часів рабовласництва), боярин, поміщик (за часів феодалізму), чи капіталіст (за часів капіталізму). Кожен з них на умовах

приватної власності міг вільно користуватися, розпоряджатися або відчужувати земельну ділянку, яка в різних історичних епохах теж мала різні назви (вілла, вотчина, відруб). Але, сутність самих земельних відносин залишалася не змінною. По-друге, формулювання «рабовласницькі земельні відносини» може сприйматися як окремий вид земельних відносин, що вносить плутанину при використанні цього поняття.

Таким чином, визначення «первіснообщинні», «рабовласницькі», «феодалські», «соціалістичні», «капіталістичні» земельні відносини, є некоректним. Вважаємо, більш доцільним є формулювання «земельні відносини за часів рабовласництва, феодалізму або соціалізму» тощо.

Розглянемо етапи розвитку приватної земельної власності. Так, в суспільстві первісної доби, земельної власності не існувало, адже головними заняттями населення були збиральництво, загінне полювання та рибальство. Початок зародженню земельної власності поклав процес переходу від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих. Але, в той час, землі було ще вдосталь і потреби відмежовувати собі окремі ділянки ніхто не відчував. Крім того, у зв'язку з відсталими способами обробітку землі, виникала потреба у періодичній зміні виснажених земельних ділянок новими. Тому немало необхідності закріплення ділянок за певними особами. Земельні території належали всьому суспільству, тому оброблялися теж всією спільнотою. Головною соціальною структурою суспільства була община – поселення членів одного роду, а згодом різних родів [5, с.12]. Общинна власність на землю забезпечувала рівноправний розподіл продуктів праці кожному члену общини.

Вдосконалення знарядь праці сприяло розвитку землеробства, що в свою чергу, поширювало осілий спосіб життя. Одночасно зростала кількість населення, виникала потреба в продуктах харчування. Все це обумовлювало закріплення земельних ділянок за главами родин, спочатку на короткий період, тобто на той час, доки завершиться цикл землеробських робіт, а потім, з розвитком та вдосконаленням способів обробітку землі, на більш тривалий період. Проте, володіння земельними ділянками мало тимчасовий характер, внаслідок періодичного перерозподілу землі між людьми в ході міграції населення, воєнних конфліктів, високої смертності.

Поступове зникнення періодичних перерозподілів формує умови для виникнення сімейної власності. Тобто, кожна родина закріплює за собою певну земельну ділянку остаточно. Але право володіння землею не передбачає права розпорядження, тобто, глава родини не може продати, подарувати або розпорядитися землею на випадок своєї смерті, земля не є приватною власністю родини [6, с. 66].

Рабовласницький лад був першою економічною системою, функціонування якої відбувалося завдяки експлуатації чужої праці. Головна продуктивна сила суспільства – працююча людина, примусово з'єднується із засобом виробництва і є у повній залежності від свого господаря. Земельні відносини цього періоду ґрунтувалися на приватній власності. Їх найбільш характерною рисою була наявність приватних земельних володінь, які називалися «вілли» (земельні мастки площею 25 – 100 га) та величезних латифундій (десятки тисяч гектарів

землі, що належала родовій аристократії), де працювали збіднілі одноплемінники та раби-військовополонені, які разом із землею та іншими засобами виробництва перебували у приватній власності рабовласника. З часом латифундії трансформуються у невеликі ділянки землі (парцели), які надавалися колонам-землеробам, вільноотпущеним рабам та іншим дрібним власникам на основі оренди [7, с. 27].

Земельні відносини за часів феодалізму від земельних відносин періоду рабовласництва відрізняло те, що основний виробник сільськогосподарської продукції – селянин міг мати земельну ділянку біля будинку у своїй приватній власності і був власником продукції, яку виробляв. Однак, право власності на надільну землю (у полі) залишалося у феодалів, що зумовлювало виникнення феодальної земельної ренти. Однією із форм земельної ренти була, так звана, відробіткова рента, коли основну частину свого робочого часу селянин повинен був відробити на землі феодала, який був власником виробленого продукту. Така система земельних відносин називалась панщиною. Основними формами землеволодінь панівних верств населення на той час були: «вотчина» (приватна сімейна власність, алодального типу, яка вільно відчужувалася – продавалася, обмінювалася, заповідалася у спадщину або дарувалася) та «помістя» (умовно-службове тимчасове володіння земельною ділянкою бенефіціального типу, на засадах неповної приватної власності, коли поміщик (військовий службовець) не міг розпоряджатись наданою йому державою землею на свій розсуд. Особливостями цієї форми земельних відносин було те, що земельна ділянка, якою наділявся військовий службовець, була своєрідною формою оплати його служби в армії, тому її розміри залежали від його військового чину. Також, при наділенні поміщика землею враховувалась її якість. Земля поділялась на три категорії: погана, середня і добра, що враховувалось, як надбавка до оплати військової служби [3, с. 130].

Порівняно з рабовласницьким ладом, земельні відносини отримали подальший розвиток, але, з часом, відбулося гальмування, оскільки зросли соціальні протиріччя, характерні для феодального суспільства.

Основу для остаточного становлення права приватної власності на землю створило формування ринкової форми організації економіки. За капіталістичної економічної системи, на відміну від рабства або феодалізму, потенційний працівник добровільно погоджується виконувати певні господарські функції для здійснення виробничого процесу. Земельна власність набуває форми приватної власності. При цьому земля для її власника постає як засіб виробництва; як об'єкт продажу (товар); власність, що дає дохід (передача землі в оренду); вигідне вкладення капіталу (уречевлене багатство).

Історичні умови виникнення приватної земельної власності на території України формувалася в системі економічних відносин Польщі, Російської та Австро-угорської імперії. Тогочасна історія земельних перетворень, що тісно пов'язана з історією українського селянства, розвивалась двома паралельними шляхами, зумовленими розподілом України між Австрійською та Російською імперіями. У 1781 р наказом імператора Йосифа II на території Правобережної України відбулося скасування кріпацтва, але для селян Лівобережної України, яка входила до складу Російської імперії, зберігалися феодальні відносини і

зміцнювалося кріпацтво. Кріпосне право було основним гальмом у розвитку капіталістичного способу виробництва. В Лівобережній Україні, кріпацтво було найважчим, адже 95% землевласників були чужинцями та ставилися до українців з презирством й ненавистю. Це зумовило масові селянські бунти та повстання. І на початку 1861 р. був проголошений Маніфест про скасування кріпацтва та прийнятий проект аграрної реформи [8, с. 138]. Таким чином, у 1861 році кріпосне право було скасоване в усій Російській імперії, у тому числі, і в Україні. Реформа мала прогресивний характер для еволюції земельних відносин.

Сутність реформи:

- відміна кріпосного права для поміщицьких селян;
- розподіл поміщицьких земель здійснювався між колишніми кріпаками на основі викупу (хоча мало хто з них мав на це кошти);
- надання поміщиком у постійне користування селянам їх садиб і невеликих земельних ділянок та інших угідь, за умови виконання певних повинностей і у відповідності до місцевих положень;
- об'єднання розкріпачених селян у сільські общини;
- реформування земської системи (створення земських управ) [9, с.124].

За таких обставин держава виплачувала поміщику 80% вартості землі у формі облігацій, селяни ж повинні були відшкодувати цю суму уряду протягом 49 років. Протягом 9 років після оголошення реформи селяни лишалися права відмовитися від земельного наділу та вийти зі складу сільської громади [9, с. 124].

Негативні наслідки реформи 1861 р. для України:

1. Селянство втратило до 31% загальної площі земель, яка раніше перебувала у їхньому користуванні, понад 8 % селянських дворів були повністю безземельними [9, с.126]. Розмір наділу землі на одного чоловіка був зменшений на 40%, зокрема, на Чернігівщині на 25%, на Харківщині на 31 % [10, с. 292]. 94 % селян одержали наділи менше 5 десятин (менше 5 га), тобто, менше норми прожиткового мінімуму. Ціла категорія селян, які вели домашнє господарство поміщиків, тобто так звані «дворові» селяни взагалі не отримали землі;

2. Земельний наділ роздрібнювався на кілька ділянок у різних місцях. Кожен селянин мав до кількох десятків смуг своєї землі, які були перемежовані із ділянками поміщика або інших селян. Це фактично позбавляло селян пасовищ, луків, лісів та інших угідь.

3. Отримана земля була гіршої якості, іноді, взагалі непридатна для хліборобства. Утворилися економічно слабкі та неефективні господарства.

4. Значна частина земель перейшла в общинне землеволодіння.

5. Земельні наділи повинні бути викуплені у поміщиків протягом 49 років, під 6 % річних, згідно зі встановленими реформою цінами, внаслідок чого селяни переплатили на 45% більше тодішніх ринкових цін [9, с.125]. Так, в Україні до 1906 р., коли припинилися викупні платежі, поміщики отримали за землю, передану селянам 382 млн. карбованців, тоді як її ринкова вартість становила 138 млн. крб [7, с.197].

6. За селянами зберігалась їх економічна залежність від поміщиків, селянські землі були обкладені податками в 10 і більше разів більшими, ніж поміщи-

цькі [3, с. 130].

7. Велике поміщицьке землеволодіння так і не було ліквідовано.

Характерною особливістю селянської реформи було виокремлення двох головних форм землеволодіння: подвірної (приватної) та общинної.

Висновки. Таким чином, трансформація земельних відносин первісно-общинного ладу здійснювалась у ході еволюції - від відсутності конкретного власника землі - до появи приватної власності на засоби виробництва та продукцію, отриману від їх використання. Характерною рисою земельних відносин за часів рабовласництва є абсолютна власність рабовласника на засоби виробництва, землю і результати праці на ній. Економічна сутність земельних відносин періоду феодалізму полягала в пануванні та зміцненні правового статусу поміщика, як головного землевласника. Реформа 1861 р. мала прогресивний характер для еволюції земельних відносин, проте вона зберегла поміщицьке землеволодіння, не забезпечила селян землею та не зрівняла їх громадські права з іншими верствами суспільства.

Список використаних джерел:

1. Федоров М.М. Земельна реформа в контексті ринкових трансформацій на селі / М. М. Федоров // Теорія і практика розвитку корпоративного сектора економіки України в контексті цілей тисячоліття та світової глобалізації. – К.: Видавничий дім «Корпорація», 2004. - №2. – С. 32-37.

2. Іванюк І. В. Історичні, еколого-економічні та управлінські засади розвитку земельних відносин в Україні / І. В. Іванюк // Науковий вісник Луганського Національного аграрного університету. – 2012. - № 39. – С. 78 - 87.

3. Черевко Г. Виникнення та еволюція земельних відносин в Україні [Електронний ресурс] / Г. Черевко, Г. Дудич, В. Заремба // Аграрна економіка. – 2011. – Т. 4. - № 1 – 4. – С. 130. Режим доступу до журн. : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ae/2011_1-4/files/11chgriu.pdf

4. Колесник І. А. Трансформація земельних відносин в аграрній сфері : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / І. А. Колесник. – Київ, 2002. – 20 с.

5. Черкашина Н. К. Економічна історія : [навч. посіб.] / Н. К. Черкашина. – Київ : «ЦУЛ», 2002. – 193 с.

6. Пасемко Г. П. Державне регулювання аграрних відносин в умовах соціально-економічних трансформацій : [монографія] / Г. П. Пасемко ; Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Харків : «Міськдрук», 2012. – 260 с.

7. Лановик Б. Д. Економічна історія : [навч. посіб.] / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К.: «Вікар», 2006. – 405 с.

8. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : [навч. посіб.] / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К.: «Знання», 2008. – 647 с.

9. Шульга О. Історія розвитку земельних відносин в Україні / О. Шульга // Вісник Київського Національного торговельно-економічного університету. – 2010. – № 4. – С. 123 – 134.

10. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. Т. 2. / Д. Дорошенко – К.: «Глобус», 1992. – 349 с.

Рецензент – д.держ.упр., професор Лозинська Т. М.